

КАТЕГОРІЯ ІНКЛЮЗИВНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИСВІТЛЕННІ

В статті висвітлено категорію інклюзивності з точки зору філософії, а саме за допомогою таких категорій як "ціле-частина", "система-елемент". У роботі подається аналіз відповідних основних ідей, теорій та концепцій. Філософи античності розглядали ці категорії з точки зору першооснови світу; філософи середньовічної доби всю увагу приділяли релігії та місцю Бога в житті людини; вчені-філософи доби Відродження вивчали ці категорії за допомогою натурфілософії; філософи німецької класичної філософії намагалися осмислити ствідношення людини і світу крізь призму діяльності та творчої активності людини. Встановлюється зв'язок між цілим та його частинами і подається авторська дефініція терміна "інклюзивність".

Ключові слова: інклюзивність, "ціле-частина", "система-елемент", цілісність, меризм, холізм.

В статье рассматривается категория инклюзивности с точки зрения философии, а именно с помощью категорий "целое-часть", "система-элемент". В работе анализируются соответствующие основные идеи, теории и концепции. Философы античности рассматривали данные категории с точки зрения первоосновы мира; философы средневековья все внимание уделяли религии и месту Бога в жизни человека; философы эпохи Возрождения изучали эти категории в рамках натурфилософии; в рамках немецкой классической философии делались попытки осмыслить отношение человека и мира на основе деятельности и творческой активности человека. Также рассматривается связь между целым и его частями и предлагается авторская дефиниция термина "инклюзивность".

Ключевые слова: инклюзивность, "часть-целое", "система-элемент", целостность, меризм, холизм.

The paper deals with the category of inclusiveness within philosophical framework (namely, "whole-part", "system-element" categories). The article analyses the relevant fundamental ideas, theories and concepts. Ancient philosophers studied these categories as world principium; medieval philosophers concentrated on religion, as well as and God and humans relationship; philosophers of Renaissance studied the categories in the light of natural philosophy; while German classical philosophy sought to comprehend humans' and world correlation through the prism of human activity and creativity. We also consider the relations between whole and its parts; and suggest the definition of the "inclusiveness".

Key words: inclusiveness, "whole-part", "system-element", wholeness, merism, holism.

Науковий дискурс є ключовим дискурсом сучасності, а його вивчення розширює кордони розуміння сучасного інтелектуального світу.

Категорії є невід'ємною частиною наукового дискурсу. Утім, ще й досі не існує навіть повного їх переліку, а деякі іще не були предметом окремих розвідок.

У своїй роботі ми виходимо із постулату про відмінність власне філософських та мовних категорій, але вважаємо за доцільне розпочати наше дослідження із аналізу специфіки власне філософських аспектів, дотичних до дослідження однієї із важливих категорій наукового дискурсу, а саме, категорії інклюзивності. **Актуальність** дослідження зумовлено недостатнім вивченням такої категорії як інклюзивність, а **наукова новизна** полягає в дослідженні

категорії інклюзивності крізь призму філософських категорій "ціле-частина", "система-елемент". **Об'єктом** дослідження виступає категорія інклюзивності, яка аналізується з точки зору філософії, позаяк категорія інклюзивності представлена більш вузькими категоріями "ціле-частина" та "система-елемент", що і становить **предмет** дослідження. **Мета роботи** полягає в критичному аналізі літератури, передусім праць античних, середньовічних філософів, представників нової та німецької філософії та філософії сучасності для вирішення таких завдань: визначити чи являється ціле сумою всіх своїх частин, чи передує ціле чи частина одне одному, а також яким є зв'язок між цілим та його частинами. Основне завдання, яке ми ставимо у цій роботі – це надати базове визначення категорії інклюзивності.

Термін "категорія" і власне теорію категорій ввів в науковий обіг давньогрецький філософ Аристотель. Він виділив десять предикатів: сутність, кількість, співвіднесення, якість, відношення, простір, час, стан, дія, володіння. Ці предикати являють собою найзагальніші поняття, що випливають "зі сказаного без жодного зв'язку" [3]. Питання категорій "ціле-частина" та "система-елемент" привертало увагу античних філософів (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Геракліт, Демокріт, Платон, Аристотель), філософів середньовічної доби (Боецій, Р. Бекон, П. Абеляр, Ф. Аквінський, А. Аврелій, А. Кентерберійський), філософів епохи Відродження (Н. Макіавеллі, М. Копернік, Дж. Бруно, Т. Мор, Н. Кузанський, Г. Галілей), представників Нової філософії (Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Д. Локк, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Дж. Берклі), філософів Німецької класичної філософії (І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) а також філософів сучасності (Е. Гуссерль, Ф. Ніцше) та ін.

Категорія "система-елемент", як складова феномену інклюзивності, розвивалася на основі, і разом з окремими поняттями "частина" і "ціле" і лише в середині ХІХ століття стала окремою значною категорією в науці. Проблема цілісності є однією з основних проблем категорії "ціле-частина" (теперішній період). В античні часи проблема цілісності виникала насамперед в питанні про першооснову світу, його цілісність та єдність [2, Т. 1, с. 267]. В основному поняття "ціле" та "частина" в філософії були пов'язані з питаннями про природу та людину, і взаємозв'язок між ними. Пов'язуючи природу з цілим, а людину – з частиною в цьому цілому Геракліт вважав, що: "людина – це істота "природна". Вона може пізнати себе лише як складову частину природи (яка має всі якості цілого), і ні в якому разі не може пізнати себе відокремлено від природи" [1, с. 69]. Згідно з вченням Анаксагора про "гомеомерії" єдине складається з частин, частини також складаються з часток, але всі ці частки різноякісні [1, с. 69]. Вперше проблема частини і цілого виникає в атомістів (школа атомізму). Демокріт разом з іншими атомістами наголошували на тому, що кожен атом є частиною цілого, а коли ці атоми об'єднуються в ціле, тоді і виникають нові ознаки цих речей [10, с. 43].

Характерними рисами високої класичної доби античної філософії є перші спроби для розкриття специфічних особливостей системності пізнання (Платон, Аристотель), і вивчення людини розглядалася в системі інших філософських

проблем. У своєму вченні про три основні онтологічні субстанції Платон показував ціле як неподільну на просторово-часові відрізки ідеальну єдність. Тобто ціле охоплює всі свої частини, в той же час ціле не є сумою своїх елементів [6, с. 76]. За Платоном, ціле – щось ейдетично просте, ідеальна єдність, а частина – це не частина чого-небудь, а тільки частина цілого [6, с. 95].

На відміну від античних мислителів, філософи доби Середньовіччя всю увагу приділяли релігії і намагалися визначити місце Бога в природі та житті людини [2, Т. 1, с. 581]. Пов'язуючи ціле з Богом Фома Аквінський, відкрив категорію буття вважаючи що речі постійно змінюються. Незважаючи на це, всі без винятку речі – це частина чогось повного, цілого, якоїсь граничної повноти буття. Такою граничною повнотою буття виступає Бог [2, Т. 1, с. 584].

Філософи доби Відродження (Н. Кузанський, Н. Копернік, Дж. Бруно, Г. Галілей) так як і античні філософи зверталися до натурфілософії, але вже підтверджуючи свої знання науково. На відміну від античної філософії, де природа вважалася цілим, і на відміну від Середньовіччя, коли вважали Бога єдиним цілим, вчені-філософи доби Відродження стверджували що Бог зливається з природою і саме така природа є одним цілим [2, Ч. 2, с. 8].

Н. Кузанський, відкривши принцип збігу протилежностей (частин всередині цілого) довів що людина – не просто частина цілого, а сама є чимось цілим, індивідуальним, невичерпним [10, с. 67]. Принципово не погоджуючись з цією думкою, Дж. Бруно в своїй праці "Філософські діалоги" розглядав людину як частину природи, але яка є центром світу [5, с. 34].

Представники філософії нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк) вирішуючи питання категорії "ціле-частина" спиралися на науку (фізика, вчення про атоми, наукові відкриття Н. Кузанського, Н. Коперніка, Г. Галілея) і стверджували, що ціле – це сума частин (сумативний підхід) [10, с. 70]. Ілюструючи сумативний підхід у вченнях, можна згадати Т. Гоббса, який в своєму творі "Про людину" (1658) писав, що людина – це частина природи, її функції принципово зводились до механічної форми руху, а закони розуму як природної властивості людини – до законів математики [8, с. 231]. В своєму трактаті "Про тіло" (1655) філософ дає визначення цілому і частині стверджуючи, що частиною може називатися лише те, що можна порівняти з чимось іншим, складовою якого воно є [8, с. 144]. Цілим же можна назвати те, що складається з частин, те що можна розділити на частини [8, с. 144].

Рене Декарт відкрив аналітичний метод міркування ("Міркування про метод" (1637)). Суть методу полягала в розчленуванні цілого на складові частини, внаслідок чого можна отримати об'єкти пізнання, які є доступними емпіричному сприйняттю. Філософ притримувався думки що "ціле більше від своєї частини" [2, Ч. 2, с. 259].

На відміну від попередніх етапів розвитку філософії класики німецького іdealізму (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейербах) створювали нові філософські системи, у яких намагалися осмислити відношення людини і світу крізь призму діяльної, творчої активності людини, всі філософські проблеми викладали системно, сприймали світ (в цілому), яким править гармонія, доцільність та природний порядок. Розвиваючи поняття "система"

вчений-філософ І. Кант стверджував що, наукове знання є система в якій ціле головне, а частини – другорядне [11, Т. 1, с. 173]. В своєму творі "Критика чистого розуму" (1781) І. Кант описав вчення про антиномії і вказав на те що вони виникають в розумі тоді коли розглядають світ як безумовне ціле, яке може бути предметом теоретичного пізнання. "Про світ як безумовне ціле не можна стверджувати ані того що частини в ньому подільні, ані того, що вони неподільні. Твердження ці відпадають, оскільки світ у ролі безумовного цілого є непізнання "річ у собі" [11, Т. 2, с. 746].

Послідовник І. Канта та І. Фіхте Г. Гегель особливу увагу приділяв систематичній розробці діалектичного світорозуміння і відповідного діалектичного методу дослідження. Згідно з Гегелем, немає цілого поза частинами, ціле існує тільки через частини, але воно не зводиться ні до сукупності частин, ні до суми властивостей всіх частин [7, с. 275].

Видатний німецький філософ Е. Гуссерль, основоположник такого філософського напрямку як феноменологія, розробляючи чисту теорію предметів, особливо наголошував на вченні про ціле та його частини, а поняття "ціле" та "частина" вважав найбільш загальними формальними предметними категоріями [9, с. 174].

В історії вивчення категорії "частина-ціле" склалося три основних течії: **холізм** основною ідеєю принципом цілісності, **меризм** з принципом елементарності і **антиномізм**, який прагнув діалектично утримати протилежні рішення сформульованих вище завдань [13]. Представники антиномізму спиралися на ідею інтуїтивного (через віру) осягнення цілого і вважали що ціле одночасно дорівнює сумі частин і в той же час є чимось більшим, ніж їх сума [13].

Отже узагальнюючи описані вище вчення, теорії, теоретичні концепції видатних філософів-науковців, які засновані на цілісному підході до об'єктів, теоретично і навіть практично вдалося довести що ціле не зводиться до суми його частин. Це пояснювалось тим, що в цілого з'являються нові якості та властивості, які не властиві окремим частинам, але які виникають при взаємодії цих частин. На основі діалектик вдалося показати що секрет цілісності полягає саме у зв'язках, які об'єднують частини в складне ціле. Таким чином було відкрито принцип цілісності.

Розглянувши історію розвитку та становлення категорій "ціле-частина" та "система-елемент", можна дати визначення цим категоріям. Частина і Ціле – це філософська категорія, яка виражає, відношення між сукупністю предметів (або елементів іншого об'єкта) і зв'язком, який об'єднує ці предмети й призводить до появи нових (інтегративних) ознак і закономірностей, які не притаманні цим предметам поодиноці. Завдяки цьому зв'язку утворюється ціле, по відношенню до якого, окремі предмети виступають як частини [16, Т. 5, с. 474]. Система – сукупність елементів, які зв'язані між собою і які утворюють деяку цілісність [16, Т. 5, с. 18].

Як бачимо ключовим словом в дефініції "система" є поняття "елемент". Без нього саме визначення є неповним, адже властивістю елемента є безпосередня участь у створенні системи. Будь-яка система не може існувати хоча б без одного елемента, натомість будь-який елемент може утворювати систему.

Отже здійснивши критичний аналіз літератури, ми дійшли висновку про те, що:

1. Ціле складається з частин, але в цій цілісності виникає нова якість/ознака, яка не притаманна окремим частинам цілого;

2. Не важливим є те, чи частина передує цілому чи навпаки, позаяк частини не існують до і поза межами цілого так само як і ціле не існує до і поза межами частин;

3. В співвідношенні цілого і частин ціле виступає фундаментом для частин, тобто будь-які зміни окремих частин не змінюють цілого;

4. Частини цілого структурно організовані. Вони пов'язані між собою зв'язками координації та субординації. Цей зв'язок надає цілому характеру системи.

Оскільки дефініції терміну "інклюзивність" в жодному словнику відсутні, тому наявна енциклопедична література з питання надає можливість представити різні дефініції термінів зі спільним коренем (інклюзив).

Інклюзив (від франц. *Inclusif* – той, що включає в себе) – займенникові або дієслівні форми, які вказують на те, що адресат мови входить до числа учасників дії [13].

Інклюзивний(ий) (а) має такі визначення: 1. Той, що поширюється на ширше коло предметів; 2. Займенникові або дієслівні форми, які вказують на те, що адресат мови входить до числа учасників дії, що співпадає з визначенням терміна "інклюзив" [15].

В словнику синонімів знаходимо синонім нашого терміну: **інклюзивний** – той, що включає [14].

Наводимо визначення терміна, що містяться в авторитетних тлумачних англійських словниках:

Inclusion – 1. The act of including or of being included within a larger group or structure [18; 17; 19, с. 822];

2. A person or thing that is included within a whole [18; 19, с. 822];

3. A relation between two classes that exists when all members of the first are also members of the second [17];

Inclusive – 1. Covering or including everything [17; 18];

2. Including the stated limits and everything in between [17; 18; 19, с. 822];

3. (*inclusive of*) containing (a specified element) as part of a whole [18];

4. Not excluding any section of society or any party involved in something [18];

5. (*of language*) deliberately avoiding usages that could be seen as excluding a particular social group, for example avoiding the use of masculine pronouns to cover both men and women [18].

Подаємо переклади основних одиниць з коренем *-incl-*

– *Inclusion* – включення;

– *Inclusive* – 1. Той, що включає, той, що містить;

2. *В грам. знач. присл.* включно;

– *Inclusively* – 1. Включно;

2. Включаючи [12].

На підставі вищенаведеного можна дати власне визначення терміна "інклюзивність". Тож інклюзивність – це ознака того, що один предмет (частина) є елементом іншого предмета, входить до складу іншого предмета, разом з іншими елементами формує більший предмет (ціле); або ж один предмет (ціле) складається з декількох більш простих предметів (частин).

Крім цього, існує поняття *gestalt* ((Ger.) цілісний образ), яке, на нашу думку, є дотичним до питання, що розглядається. Воно використовується у таких науках як філософія, психологія та соціологія, та імплікує поняття цілого з акцентом на цілісності, позаяк означає новоутворення, частини котрих визначаються цілим і в той же час є взаємозалежними один від одного. Тобто ціле не можна зводити лише до суми його частин.

Наступним етапом нашої розвідки має стати аналіз специфіки мовної категорії інклюзивності на матеріалі англійської мови науки. В подальшому планується провести комплексний аналіз мовної категорії інклюзивності в англійськомовному науковому дискурсі.

Література

1. *Аблеев С. Р.* История мировой философии: [учебник] / Сергей Рифатович Аблеев. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 414 с. – (Серия "Высшая школа").
2. *Антология мировой философии: в 4-х т.* – М.: Мысль, 1969 – 1971. – (Серия "Философское наследие"). (АН СССР. Ин-т философии). Т. 1: Философия древности и средневековья / [ред. коллегия: В. В. Соколов и др.] – 1969. – 936 с. Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / [ред. коллегия: В. В. Соколов и др.]. – 1970. – 776 с.
3. *Аристотель.* Категории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/kategorii.txt>.
4. *Большая Советская Энциклопедия* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ua/~книги/БСЭ/Инклюзив/>
5. *Бруно Дж.* Философские диалоги: О Причине, Начале и Едином; О бесконечности, вселенной и мирах / Джордано Бруно. – М.: Алетея, 2000. – 320 с.
6. *Виндельбанд В.* Платон / Вильгельм Виндельбанд; [пер. с нем. Александра Громбаха]. – К.: Зовништоргвидав України, 1993. – 200 с.
7. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук: в 3-х т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [отв. ред. Е. П. Ситковский; ред. кол.: Б. М. Кедров и др.]. – М.: Мысль, 1974–1975. – (Серия "Философское наследие") (АН СССР Ин-т философии). Т. 1: Наука логики. – 1974. – 452 с. Т. 2: Философия природы. – 1975. – 693 с.
8. *Гоббс Т.* Сочинения: в 2-х т. / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1989. – (Серия "Философское наследие"). Т. 1: [пер. с лат. и англ.: Н. Федорова, А. Гутермана; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]. – 1989. – 622 с.
9. *Гуссерль Э.* Логические исследования. Т. П. Ч. 1: Исследования по феноменологии и теории познания / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. В. И. Молчанова]. – М.: Академический Проект, 2011. – 565 с. – (Серия "Философские технологии").
10. *Данильян О. Г.* Философия: [учебник] / Олег Геннадиевич Данильян, Владимир Максимович Тараненко. – М.: Эксмо, 2005. – 512 с. – (Серия "Образовательный стандарт ХХІ").
11. *Кант И.* Сочинения в 4-х т. на немецком и русском языках / Иммануил Кант; [под ред.: Н. Мотрошиловой (Москва) и Б. Тушинга (Марбург)]. – М., 1993 – 2006. Т. 1: "Трактаты и статьи" (1784–1796). – М.: Изд. Фирма АО "Ками", 1993. – 586 с. Т. 2: Критика чистого разума: в 2-х ч. Ч. 1. – М.: "Наука", 2006. – 1081 с.
12. *Новый большой англо-русский словарь под общим руководством акад. Ю. Д. Апресяна.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.classes.ru/dictionary-english-russian-Appresyan-term-52055.htm>.
13. *Новая философская энциклопедия.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
14. *Словарь синонимов ASIS.* В. Н. Тришин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/283128/инклюзивный.

15. *Современный* толковый словарь русского языка Ефремовой. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/275337/инклюзивный>.
16. *Философская энциклопедия*: [в 5-и т.] / [гл. ред. Ф. В. Константинов]. – М.: Государственное научное издательство "Советская энциклопедия", 1960–1970. Т. 1: А – Дидро, 1960. – 504 с. Т. 3.: Коммунизм – Наука, 1964. – 588 с. Т. 5: Сигнальные системы – Яшты, 1970. – 742 с.
17. Merriam-Webster Online: Dictionary [Электронный ресурс], 2013. – Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com/dictionary>.
18. Oxford Dictionaries [Электронный ресурс]. – Oxford: University Press, 2013. – Режим доступа: <http://oxforddictionaries.com>.
19. Longman Dictionary of Contemporary English / [director D. Summers]. – [4th ed]. – Harlow: Pearson Education Lim., 2005. – 1950 p.

References

1. *Ableev S. R.* Istoria mirovoi filosofii: [ychebnic] / Sergei Rifativich Ableev. – М.: AST: Astrel, 2005. – 414 s. – (Seria "Vyshaia shkola").
2. Antologia mirovoi filosofii: v 4-h t. – М.: Mysl, 1969 – 1971. – (Seria "Filosofskoe nasledie"). (AN SSSR. In-t filosofii). Т. 1: Filosofia drevnosti i srednevekovia / [red. kolegia: V. V. Sokolov I dr.] – 1969. – 936 s. Т. 2: Evropeiskaia filosofia ot epohi Vozrozhdenia po epohu Prosveschenia / [red. kolegia: V. V. Sokolov i dr.] – 1970. – 776 s.
3. *Aristotel.* Kategorii [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: <http://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/kategorii.txt>.
4. Bolshaia Sovetskaia Enziklopedia [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: <http://slovari.yandex.ua/~книги/БСЭ/Инклюзив/>
5. *Bruno Dzh.* Filosofskie dialogi: O Prichine, Nachale, Edinom; O beskonechnosti, vselennoi I mirah / Dzhordano Bruno. – М.: Aleteia, 2000. – 320 s.
6. *Vindelband V. Platon* / Vilgelm Vindelband; [per. s nem. Aleksandra Grombaha]. – К.: Zovhishgorvidav Ukrainy, 1993. – 200 s.
7. *Gegel G.* Enziklopediia filosofskih nauk: v 3-h t. /Georg Vilgelm Fridrig Gegel; [otv. red. E. P. Sikovskii; red. kol.: B. M. Kedrov I dr.]. – М.: "Misl", 1974 – 1975. – (Seria "Filosofskoe nasledie") (AN SSSR. In-t filosofii). Т. 1: Nauka logiki. – 1974. – 452 s. Т. 2: Filosofia prirody. – 1975. – 693 s.
8. *Gobbs T. Sochineniia:* v 2-h t. / Tomas Gobbs.- М.: "Misl", 1989. – (Seria "Filosofskoe nasledie"). Т. 1: [per s lat. i angl.: N. Fedorova, A. Gutermana; sost., red. izd., avt. vstup. st. i primech. V. V. Sokolov]. – 1989. – 622 s.
9. *Gusserl E.* Logicheskie issledovaniia. Т II. Ch. 1: Issledovaniia po fenomenologii i teorii poznanii / Edmund Gusserl; [per. s nem. V. I. Molchanova]. – М.: Akademieskii Proekt, 2011. – 565 s. – (Seria "Filosofskie tehnologii").
10. *Danilian O. G.* Filosofii: [uchebnic] / Oleg Genadievich Danilian, Vladimir Maksimovich Taranenko. – М.: Eksmo, 2005. – 512 s. – (Seria "Obrazovatel'nyi standart XXI").
11. *Kant. I.* Sochineniia v 4-h t. Na nemezkom I russkom iazykah / Immanuel Kant; [pod. red.: N. Motroshevoloi (Moskva) I B. Tushlinga (Marburg)]. – М., 1993 – 2006. Т. 1: "Traktati i stati" (1784–1796).- М.: Izd. Firma AO "Kamii", 1993. – 586 s. Т. 2: Kritika chistogo razuma: v 2-h ch. Ch. 1.- М.: "Nauka", 2006. – 1081 s.
12. *Novii bolshoi ahglo-russkii slovar pod obschim rukovodstvom acad. Iu. D. Apresiana.* [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.classes.ru/dictionary-english-russian-Apresyan-term-52055.htm>
13. *Novoia* filosofskaia enziklopedia. [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
14. *Slovar sinonimov ASIS.* V. N. Trishyn. [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/283128/инклюзивный.
15. *Sovremennyi* tolkovii slovar russkogo iazyka Efremovoi. [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/275337/инклюзивный>.
16. *Filosofskaia enziklopedia*: [v 5-i t.] / [gl. red. F. V. Konstantinov]. – М.: Gossudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo "Sovetskaia enziklopedia", 1960–1970. Т. 1: А – Diderot, 1960. – 504 s. Т. 3: Kommunizm – Nauka, 1964. – 588 s. Т. 5: Signalnye sistemy– Iashty, 1970. – 742 s.
17. Merriam-Webster Online: Dictionary [Электронный ресурс], 2013. – Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com/dictionary>.
18. Oxford Dictionaries [Электронный ресурс]. – Oxford: University Press, 2013. – Режим доступа: <http://oxforddictionaries.com>.
19. Longman Dictionary of Contemporary English / [director D. Summers]. – [4th ed]. – Harlow: Pearson Education Lim., 2005. – 1950 p.